

Tarihi Dönemlendirmenin Öznel Niteliği ve Arap Edebiyatı Tarihine Yansımaları

The Subjective Nature of Historical Periodization and Its Reflections on the History of Arabic Literature

Asuman EMİN* & Şükran FAZLIOĞLU **

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve
Belagati Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye.

E-mail: asumanemin@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-2152-0887>

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Ana Bilim
Dalı, İstanbul, Türkiye.

E-mail: sukran.fazlioglu@marmara.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3738-4645>

Corresponding Author/Sorumlu Yazar:
Asuman EMİN,
Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve
Belagati Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye.

Submission/Başvuru:
22 Ağustos/August 2023

Acceptance /Kabul:
02 Kasım/November 2023

Citation Atf/:
EMİN, Asuman ve Şükran FAZLIOĞLU.
"Tarihi Dönemlendirmenin Öznel Niteliği
ve Arap Edebiyatı Tarihine Yansımaları."
*Istanbul Journal of Arabic
Studies (ISTANBULJAS)* 6, no. 2 (2023):
119-142.

Öz

Bu çalışma, insan zihninin çalışma sisteminden kaynaklanan bir ihtiyaç olarak tarihi dönemlendirmenin gerekliliğini incelemektedir. Makale, tarihi dönemlendirmenin neden ve nasıl ortaya çıktığını ele alarak, döngüsel ve çizgisel tarih anlayışlarını analiz ettikten sonra Batı dünyasında yaygın olarak kabul edilen eski çağ, orta çağ ve yeni çağ dönemlendirmesinin evrimini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyarak, bu kategorizasyonun tarihsel gelişimini ve bu dönemlendirme sistemine getirilen eleştirilere odaklanmaktadır. Tarihsel dönemlendirmenin öznel bir yaklaşım içerdiğini ve farklı perspektiflerin farklı tarihsel dönemlendirmelere imkan vereceğini vurguladıktan sonra bunun Arap edebiyatı tarihine yansımaları ele alınacaktır. Arap edebiyatı tarihinde oryantalistler ve yerli edebiyatçılar tarafından yapılan ilk çalışmaları değerlendirerek yerli edebiyatçıların oryantalistlerin başlattığı sistemi takip ve taklit ettikleri sonucuna ulaşacaktır. Çalışma, edebiyat tarihinde öne sürülen çöküş paradigmasına yönlendirilen eleştirileri inceledikten sonra dönemlendirmenin, dönemlendirmeyi yapan tarihinin tercihlerini ve önceliklerini yansıtan öznel bir yapı olduğunu, dolayısıyla Arap edebiyatı tarihinde genel kabul gören dönemlendirmenin bilimsel ve objektiflikten uzak bir yapıya sahip olduğunu, bu nedenle Arap edebiyatı tarihinin yeniden gözden geçirilerek yalnızca edebiyata mahsus terimlerle, tutarlı, objektif ve sürekliliği olan bir dönemlendirme yapma ihtiyacı gerekliliğine temas edecektir.

Anahtar Kelimeler: Tarih dönemleri, tarih yazımı, Arap edebiyatı tarihi, dönem terimleri, oryantalizm.

Abstract

This study examines the necessity of historical periodization as a need arising from the working system of

the human mind. After analyzing the cyclical and linear conceptions of history, the article focuses on the historical development of this categorization and the criticisms of this periodization system by presenting in detail the evolution of the ancient, medieval and new age periodization widely accepted in the Western world. After emphasizing that historical periodization involves a subjective approach and that different perspectives will allow different historical periodization, the reflection of this on the history of Arabic literature will be discussed. By evaluating the first studies in the history of Arabic literature by orientalists and local literati, it will conclude that local literati followed and imitated the system initiated by orientalists. After examining the criticisms against the decadence paradigm put forward in the history of literature, the study will touch upon the fact that periodization is a subjective structure that reflects the preferences and priorities of the historian who makes the periodization; therefore, the generally accepted periodization in the history of Arabic literature has a structure that is far from being scientific and objective. For this reason, the history of Arabic literature needs to be revised and it is necessary to make a consistent, objective and continuous periodization with terms specific only to literature.

Keywords: Historical periods, historiography, Arab literary history, terms of period, Orientalism.

Extended Abstract

Throughout history, people have created calendars using the movements of Sun and Moon to organize time and divide it into years, seasons, months, days, and hours. This organization gave people the opportunity to control their daily life. Just as it is natural for humans to divide time into sections to organize their daily lives, periodization to make sense of the past is a similarly natural activity. This activity gives man the opportunity to master time. Therefore, since organizing and making sense of a whole by dividing it into sections is an action appropriate to the structure of the human mind and gives it the power of control, historical periodization should be seen as a manifestation of putting the past in order.

The phenomenon of the past, which we call history, encompasses the actions of human beings located in space from the beginning to the present moment. For this reason, the time-space-human triad constitutes the main material of history. The events that occur in a process in the life of human beings positioned on earth flow in the context of cause and effect and in interconnected sequences. This sequence reveals a gigantic chain of events with the progression of time. Considering 4.5 billion years of human history, the intertwined ball of events makes it difficult to understand and interpret the past when viewed retrospectively from today. The structure of the human mind perceives a whole by first dividing it into sections. Therefore, a historical whole not divided into sections and periods creates an ambiguous structure for the human mind. To overcome this ambiguity, the periodization of history is not only a tool for the classification of scattered information but also a prerequisite for scientific knowledge. Therefore, periodization is a crucial issue that historiography must recognize. It is also a necessity for understanding history and making sense of it in a systematic way.

When we accept that the division of history into periods and epochs is a necessity, a problem arises that we need to answer. Is there an accepted scientific methodology for periodizing history? Or can it be determined that those who define the terms of the period and draw distinctive lines between the periods are based on objective grounds? Does the division of time according to different ideas and worldviews imply the imposition of an ideological idea? Can it be claimed that the subjective characteristics of the historian are valid in all space and time? Le Goff argues that periodization reflects a way of thinking and that periodizing history is never an unbiased and innocent act. "Periodization is necessary, but its claim of universality and ideological construction can produce a hegemonic discourse".

The primary objective of this study is to question the objectivity of the existing periodization in the history of Arabic literature. A period spanning centuries in the history of Arabic literature has been labeled with terms such as "stagnation," "decline," or "decadence." The article aims to prove that historical periodization is a subjective act carried out for a specific purpose and to argue that a similar hegemonic discourse is produced in the history of Arabic literature. To verify the validity of this claim, firstly, the ideological construct of the Western general historical periodization will be examined. For this purpose, the definitions of cyclical and linear historical conceptions will be examined. Then, the general perception of history, which changed with the Enlightenment period and became established worldwide, will be touched upon. The traces of the changing notion of history will be followed on the same ideological plane in the history of Arabic literature. By accepting that the cultural environment of the historian and the intellectual environment in which he grew up directly affected his understanding of history, his view of history, and his interpretation of history, it will be claimed that the orientalist who made the first scientific studies in the field of the history of Arabic literature produced a hegemonic discourse and established a specific history and periodization of Arabic literature with their subjective perspectives, and then the local literary scholars working in the field accepted this historical fiction as it was and caused it to become widespread. To support this claim, recent scholarly studies on the period considered static, which question the objectivity of the existing periodization and offer an alternative perspective, will be taken as a reference.

Tarihi Dönemlendirmenin Öznel Niteliği ve Arap Edebiyatı Tarihine Yansımaları*

GİRİŞ

Tarih boyunca insanlar, zamanı düzenlemek ve onu yıllara, mevsimlere, aylara, günlere ve saatlere bölmek için güneşin ve ayın hareketlerini kullanarak takvimler oluşturdular. Bu organizasyon insanlara günlük yaşamlarını kontrol etme fırsatı vermiştir. İnsanların günlük yaşamlarını düzenlemek için zamanı bölümlere ayırması ne kadar doğalsa, geçmişi anlamlandırmak için dönemlendirme yapmak da benzer şekilde doğal bir faaliyettir. Bu faaliyet insana zamana hakim olma fırsatı verir. Dolayısıyla bir bütünü bölümlere ayırarak düzenlemek ve anlamlandırmak insan zihninin yapısına uygun bir eylem olduğu ve ona kontrol gücü verdiği için tarihsel dönemlendirme de geçmişi düzene sokmanın bir tezahürü olarak görülmelidir.¹

Tarih adını verdiğimiz geçmiş olgusu, başlangıçtan içinde bulunduğumuz âna kadar bir mekan üzerinde konumlanan insanın yapıp etmelerini bir bütün halinde kuşatır. Bu nedenle zaman-mekan-insan üçlüsü, tarihin ana malzemesini oluşturur. Yeryüzünde konumlanan insanın hayatında bir süreç içine giren hadiseler, bir sebep-sonuç bağlamında ve birbirine bağlı silsileler halinde akıp gider. Bu silsile, zamanın ilerlemesi ile birlikte devasa bir olaylar zincirini ortaya çıkarır. 4,5 milyar yıllık insanlık tarihi göz önüne alındığında iç içe geçen hadiseler yumağı, bugünden geriye doğru bakıldığında geçmişi anlama ve yorumlama zorluğunu da beraberinde getirir. İnsan zihninin yapısı, bir bütünü önce kesitlere ayırarak algılamaktadır. Dolayısıyla kesitlere ve dönemlere ayrılmayan bir tarihsel bütün, insan zihni için muğlak bir yapı oluşturur. Bu muğlaklığı aşmak adına tarihi dönemlendirmek, dağınık haldeki bilginin sınıflandırılması için bir araç olmanın ötesinde bilimsel bilginin ön koşulu olduğu için gereklidir.² Bu nedenle dönemlendirme, tarih yazımının kabul etmesi gereken çok önemli bir konudur. Tarihi anlamak ve sistematik bir şekilde anlamlandırmak için de bir gereklilik teşkil eder.

Tarihin dönemlere ve çağlara ayrılmasının bir gereklilik olduğunu kabul ettiğimizde cevaplamamız gereken bir soru ortaya çıkar. Tarihi dönemlendirirken kabul edilen bilimsel bir metodoloji var mıdır? Ya da dönem terimlerini tesmiye

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Belâgati bölümünde hazırlanan *XX. Yüzyıl Mısır Romanında Ulusal Kimlik İnşası (1914-1945)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Jacques Le Goff, *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), s.2.

² S. D. Goitein, "A plea For Periodization of Islamic History," *Journal of The American Oriental Society* 88, no2 (1968): 228.

edenlerin ve dönemler arasına ayırt edici çizgiler koyanların nesnel temellere dayandığı tespit edilebilir mi? Farklı düşünce ve dünya görüşlerine göre zamanın bölünmesi, ideolojik bir fikrin dayatılması anlamına gelir mi? Tarihinin ortaya koyduğu öznel karakteristik niteliğin tüm mekan ve zaman düzleminde geçerli olduğunu iddia edilebilir mi? Le Goff, dönemlendirmenin bizzat bir düşünme biçiminin yansması olduğunu ve tarihi dönemlendirmenin asla yansız ve masum bir edim olmadığını söyler.³ “Dönemselleştirme yapmak bir zorunluluktur fakat bunun evrenselliği iddiası ve ideolojik kurgusu, hegemonik bir söylemi üretebilmektedir”.⁴

Bu çalışmanın öncelikli hedefi Arap edebiyatı tarihinde mevcut dönemlendirmenin nesnellliğini sorgulamaktır. Arap edebiyatı tarihinde yüzyılları kapsayan bir dönem aralığı “durağanlık”, “gerileme” ya da “çöküş” gibi terimlerle adlandırılmıştır. Makalenin amacı, tarihi dönemlendirmenin bizzat belirli bir amaç doğrultusunda gerçekleştirilen subjektif bir eylem olduğunu ispatlamak ve buradan hareketle Arap edebiyatı tarihinde benzer bir hegemonik söylemin üretildiğini iddia etmektir. Bu iddianın geçerliliğini doğrulamak için öncelikle Batı menşeli genel tarih dönemlendirmesinin ideolojik kurgusu incelenecektir. Bunun için döngüsel ve çizgisel tarih telakkilerinin tanımı irdelenecek ardından Aydınlanma dönemi ile değişen ve tüm dünyada yerleşik hale gelen genel tarih algısına temas edilecektir. Değişen tarih telakkisinin izleri Arap edebiyatı tarihinde aynı ideolojik düzlemde takip edilecektir. Tarihinin kültürel çevresinin ve yetiştiği entelektüel ortamın onun tarih anlayışını, tarihe bakışını ve tarihi yorumlamasını doğrudan etkilediğini kabul ederek; Arap edebiyatı tarihi alanında ilk ilmî çalışmaları yapan oryantalistlerin hegemonik bir söylem üreterek, öznel bakış açılarıyla belirli bir Arap edebiyatı tarihi ve dönemlendirmesi tesis ettiklerini, ardından alanda çalışan yerli edebiyatçıların, tesis edilen bu tarihi kurguyu olduğu gibi kabul edip yaygınlaşmasına sebep oldukları iddia edilecektir. Bu iddianın desteklenmesi için durağan olarak kabul edilen döneme dair son dönemde yapılan ve mevcut dönemlendirmenin nesnellliğini sorgulayıp alternatif bakış açısı sunan ilmî çalışmalar referans alınacaktır.

I- GENEL TARİHİN DÖNEMLENDİRİLMESİ

a- Tarih Telakkileri ve Dönemlendirme Olgusunun Tarihsel Gelişimi

Geçmişten bu yana tarih sürecine ilişkin iki tür telakkinin ortaya çıktığını görürüz. Bunlardan birisi döngüsel (*dairevi*) süreç, diğeri ise çizgisel (*hattî*) süreçtir.⁵ Döngüsel sürecin temelinde tarihin belirli dönemlere göre kendini yenilemesi vardır. Bu düşüncenin temelini ise tabiatta sürekli olarak yenilenen hadiselerin gözlemlenmesi neticesinde elde edilen tekrar fikrinin toplumsal hayata tatbik edilmesi oluşturur. Buna göre her şey bir devinim ve tekrar içindedir. Zamanın

³ Le Goff, *Tarihi Dönemlere*, 16.

⁴ Faruk Karaarslan, “Tarih ve Hafızanın Düşüm Noktası: Tarihi Dönemselleştirme Sorunu ve Le Goff’un Dönemselleştirme Görüşü”, *İnsan ve Toplum* 9, no 2,1 (2019): 3.

⁵ Necmettin Alkan, “Tarihin Çağlara Ayrılmasında “Üç”lü Sistem ve “Avrupa Merkezci” Tarih Kurgusu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2, no. 9 (2009): 27.

sonsuz döngüsü söz konusudur. İnsanlar ve toplumlar geçmişleri ile gelecekleri arasında rastlantısal olarak dönen, bir sürekliliği olmayan hadiseler ile muhataptır ve tarih sürekli tekrar eden, kesik ve birbirinden kopuk halkalardan ibarettir. Dairevî süreç, eski Çin, Hint, Mısır, Mezopotamya ve Yunanlılar gibi kadim medeniyetlerin sahip oldukları bir tarih anlayışıdır. Başlangıcı ve sonu belli olmayan ve sürekli tekrar eden çember tasavvuru, insanlık tarihinde hakim olan en eski ve en uzun tarihi süreç algısını yansıtır.⁶

Çizgisel süreç ise döngüsel tarih sürecinin tam tersidir. Bu düşünceye göre tarihi olaylar, belli bir başlangıcı ve sonu olan, düz ve çizgisel bir akışa sahiptir. Bu düşünce, Kitab-ı Mukaddes ile başlamış ve Yahudi inancının bir parçası olarak ortaya çıkmıştır.⁷ Daha sonra Hıristiyanlığa geçerek Orta çağ Avrupa'sına hakim olmuştur. Bu zaman tasavvuruna göre, olayların tekerrürü söz konusu değildir. Antik çağda hakim olan döngüsel tarih anlayışı, Orta Çağ'da yerini çizgisel tarih anlayışına bıraktı. Bu ise Aydınlanma dönemi ile birlikte ortaya çıkan, tarihin hep ileriye ve tekamüle doğru aktığı düşüncesine dönüşecektir.⁸ Bu tasavvur, günümüzde “ilerlemeci tarih görüşü” olarak karşımıza çıkar. Dinî bir kaynağı olmakla birlikte aydınlanma dönemi filozofları bu tasavvuru dünyevileştirmiş; modern versiyonuna kavuşturarak son şeklini vermiştir. Aydınlanma dönemi filozofları dini, hayatın merkezinden çıkarıp Tanrının yerine insanı koymuş olsalar da bir paradoks olarak tarih tasavvurunda model olarak Hıristiyan tasavvuruna bağlı kalmışlardır.⁹

Batı geleneği içinde tarihin dönemlendirilmesi ilk olarak Herodot'un M.Ö. beşinci yüzyılda yaptığı dönemlendirme ile Yunan düşüncesinin kökenlerine ve Daniel'in M.Ö. altıncı yüzyılda yaptığı dönemlendirme ile Eski Ahit'e dayanır. Gündelik pratiğe ise ancak on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda tarihin okullarda ders şeklinde okutulması ile girmiştir.¹⁰ St. Augustinus (354-430), tarihi dönemlendirmeyi insan ömrünün bebeklik, çocukluk, ergenlik, gençlik, olgunluk ve yaşlılık evrelerinden ve yaratılışın altı günde gerçekleşmesinden esinlenerek altı kısma ayırarak yapar. Her dönemin başlangıcını ve bitişini ise Kitab-ı Mukaddes'te isimleri ve kıssaları geçen peygamberlerle belirlemiştir.¹¹ Augustinus'un tarihi altı döneme bölerek başlattığı sistem, çizgisel tarihi süreçtir. Böylece Antik Çağ'da geçerli olan döngüsel tarih akışı artık tarihin bir daha tekrar etmeyecek olaylardan

⁶ Alkan, “Tarihin Çağlara Ayrılmasında,” 27.

⁷ Kubilay Ayseverer, “Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih,” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 41, no. 1 (2001): 173; Ayhan Bıçak, *Tarih Düşüncesi I. Tarih Düşüncesinin Oluşumu* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004) s. 198'den aktaran: Alkan, “Tarihin Çağlara Ayrılmasında,” 28.

⁸ Mustafa Malhut, “Tarih Yazımında Dönemlendirme Meselesi,” *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, no. 26 (2021): 327.

⁹ Ayseverer, “Bir İlerleme Tasarımı,” 176.

¹⁰ Le Goff, *Tarihi Dönemlere*, 101.

¹¹ Birinci dönem: Infantia (Hz. Adem- Hz. Nuh), ikinci dönem: Pueritia (Hz. Nuh- Hz. İbrahim), üçüncü dönem: Adolescentia (Hz. İbrahim- Hz. Davud), dördüncü dönem: İuventus (Hz. Davud- Babil Sürgünü), beşinci dönem: Gravitas (Babil Sürgünü- Hz. İsa'nın doğması) ve altıncı dönem: Senectus (Hz. İsa'nın Doğması- Dünyanın sonu). Şu anda yaşanmakta olan altıncı gün belirli bir neslin sayısı ile sınırlıdır. Bkz. Alkan, “Tarihin Çağlara Ayrılmasında,” 30.

meydana gelen bir defalık süreç olduğu telakkisi Orta Çağ'da kabul edilir hale gelmiştir.¹²

Katolik din adamı Joachim von Fiore (1130-1202) Augustinus'un tarihi altı çağa bölerek başlattığı dönemlendirmeye yeni bir sistem getirmiş ve tarihi üç çağa ayırmıştır. Bu sefer Ahd-i Atik'te geçen Yahudi peygamberler dışarıda bırakılıp sadece Ahd-i Cedid'te hikayesi anlatılan Hz. İsa merkezli bir taksim yapılmıştır. Hıristiyanlıktaki Baba-Oğul-Kutsal Ruh yani teslis inancının üçlü yapısı dünya tarihinde kabul edilegelen üçlü yapının iskeletinin oluşturur. Bu taksimata göre dünya tarihi, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un sırasıyla hakim olduğu üç büyük çağa ayrılmıştır.¹³ Ayrıca Fiore, tarihi sürecin tam merkezine Hz. İsa'yı yerleştirerek tarih öncesi (MÖ.) ve tarih sonrası (MS.) kavramlarını ortaya koymuştur.¹⁴

Hıristiyan din adamlarının girişimleriyle oluşturulan tarih algısı on yedinci yüzyılda Alman tarihçi Christoph Cellarius (1634-1707) tarafından Eski / Antik Çağ (Başlangıçtan 337'ye kadar), Orta Çağ (337 – 1453) ve Yeni Çağ (1453 ve sonrası) şeklinde isimlendirilmiştir. Hıristiyan din adamlarından tevarüs ettiği tarihi dönemlendirmeyi dinin etkisinden kurtarıp şekilsel olarak sekülerleştirmiştir.¹⁵ Bundan sonra, Eski çağ, Orta çağ ve Yakın çağ üçlü tarih kurgusu tüm dünyada modern eğitimin temeli olarak benimsenmiştir. Ancak bunun ne derece nihai, adil ve nesnel olduğu tartışmalıdır.¹⁶ Zira adı geçen çağların başlangıç ve bitişlerini belirleyen tarihi gelişmeler yalnızca Avrupa tarihi ve Avrupalıların mensubu olduğu Hıristiyanlık ile ilgili hadiselerdir.¹⁷ Bu kurguyu yapanlar Katolik ve Protestan din adamları, özünü ise Hıristiyanlık ve Batı Avrupa tarihinde cereyan eden hadiseler teşkil etmektedir. Daha sonra pozitivist tarih anlayışı ile birlikte siyasi ve iktisadi merkezli hadiselerle dönemler belirlenmeye gayret edilse de sistemin ruhuna Hıristiyanlık inancı ve Avrupa merkezci anlayış tesir etmiştir. Bu sistemde Avrupa coğrafyası ve Batı Avrupalı milletler tarihin merkezine yerleştirilip diğer coğrafya ve milletler dışarıda bırakılmıştır. Netice olarak tarihin antik- orta çağ- modern

¹² Alkan, "Tarihin Çağlara Ayrılmasında," 30.

¹³ Birinci dönem: Hıristiyanlık öncesi (Ahd-i Atik) dönemi; ikinci dönem: Oğul'un hakimiyeti (Hz. İsa'nın doğumundan başlayıp 1260'lara kadar devam edecek olan dönem; üçüncü dönem: gelecekte 1260'lardan itibaren başlayacak olan Kutsal Ruh'un hakimiyeti dönemi. Bkz. Alkan, "Tarihin Çağlara Ayrılmasında," 32.

¹⁴ Alkan, "Tarihin Çağlara Ayrılmasında," 32.

¹⁵ Alkan, "Tarihin Çağlara Ayrılmasında," 33.

¹⁶ Alkan, "Tarihin Çağlara Ayrılmasında," 24; Khalid Blankinship, "Islam and World History: Towards a New Periodization", *The American Journal of Islamic Social Studies* 8, no. 3 (1991): 423. Danilevsky, "Kesinlikle söylemek gerekirse, Roma, Yunan, Hint, Mısır ve bütün tarihsel halkların her birinin kendi İlk, orta ve yeni dönemleri olmuştur; her organizma gibi bunların her birinin de kendi gelişme aşamaları olmuştur; ancak bu aşamaların sayısı, ne daha az ne de daha çok, mutlaka üç, değildir" diyerek bu ayrımın kesinlikle nesnel olmadığını söyler. Pitirim Alexandrovitch Sorokin, *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, çev. Mete Tunçay (Bilgi Yayınevi: Ankara, 1979), 59.

¹⁷ Roma İmparatoru Konstantin 337 yılında ölmüştür. Konstantin'in tarihteki en önemli icraatı ise imparatorlukta hakim olan pagan inanç sistemini terk edip Hıristiyanlığa geçmesidir. Yeni Çağ'ı ise Hıristiyan Avrupa tarihinde çok önemli bir olay olan Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'un Müslümanların eline geçtiği 1453 yılı ile başlatması, Cellarius'un yaptığı taksimatta dinin etkisini gözler önüne sermektedir.

şemasının temel itibariyle Greko-Romen ve Yahudi düşüncesinin, ardından Hıristiyan düşüncesinin ve daha sonra da materyalist ideolojinin birbirini izleyen hakimiyetini temsil ettiği söylenebilir.¹⁸

Avrupa merkezci tarih ekolünün Avrupa'dan hareketle kurguladığı Antikçağ, Orta çağ ve Yeniçağ dönemlendirmesinin geçerliliği ve bilimselliği eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Özellikle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'da Nicolay Danilevsky (1822-1885) ve Almanya'da Oswald Spengler (1880-1936) bu dönemlendirmeye karşı sert eleştiriler getirdiler.¹⁹ Danilevsky, tarihin eski, orta ve yeni dönemlere bölünmesinin ardında, Avrupa ya da Roma-Germen uygarlığının evrensel insan uygarlığıyla özdeş olduğu fikrinin yattığını söyler. Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün Eskiye Orta dönemden ayıran bir sınır olarak algılanması bunun bir göstergesidir. Danilevsky, tarihin bu şekilde bölünmesindeki mantık hatasını tıpkı bir insanın kendi yaşam tecrübesini anlatırken kendi doğum tarihini, eğitim hayatını ve evlilik tarihini temel alarak bütün insanların hayatını tanımlamaya kalkışmasına benzetir.²⁰ Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı kendisi için önemli bir olay olsa da Çin'i, Hint'i ya da birçok Arap kabilelerini hiç ilgilendirmemiştir. Danilevsky'ye göre insanlığın bütün kaderini makul sınırlar içinde tüm insanlığı teşmil edecek düzeyde dönemlere bölebilecek tek bir olayın dahi var olması mümkün değildir. Çünkü şimdiye dek tüm insanlık için hem aynı zamanda hem de aynı önemde hiçbir olay vuku bulmamıştır ve bundan sonra da vuku bulması zordur.²¹

Danilevsky gibi Spengler de yürürlükteki Batı Avrupa tarih şemasını inanılmayacak kadar "yavan ve anlamsız" bir şema olarak görmektedir.²² Spengler Avrupa'nın ortaya koyduğu bu şemayı görelilik teorisi üzerinden eleştirir. Ayın Jüpiter ya da Satürn'den daha büyük görünmesi, gerçekten büyük olduğu anlamına gelmez. Bunun gibi ortaya konan çağ devirlerinin geçerliliği, ancak bunları icat edenlerin verdiği ehemmiyet kadardır.²³ Bunun gibi Avrupa merkezci tarih okulunun "Karanlık Çağlar" olarak tanımladığı MS. 500 ile 1000 yılları aynı zamanda İslam medeniyetinin en parlak dönemini, Bizans'ın en iyi dönemlerinin çoğunu, Çin'in

¹⁸ Blankinship, "Islam and World History," 424.

¹⁹ Danilevsky'nin kitapları dilimize tercüme edilmediğinden, tarih felsefesi hakkındaki görüşleri için Pitiirim Sorokin'in kendisinden bolca alıntı yaptığı *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri* isimli kitabına başvuracağız.

²⁰ Sorokin, *Bir Bunalım Çağında*, 58.

²¹ Sorokin, *Bir Bunalım Çağında*, 58. Danilevsky, insanlığın tüm birikimini önüne alıp tarihin doğrusal bir zemin üzerinde tek bir insanlık medeniyetine doğru ilerlediği tarih anlayışı yerine çoklu kültür-medeniyet tiplerinin varlığını savunur. Gerçekte ayrı çizgiler boyunca oluşan ve pek çok farklı medeniyet aracılığı ile ortaya çıkan çeşitli yolların çok yönlü hareketlerden oluştuğunu düşünür. Ona göre her uygarlık doğar; kendi morfolojik biçimine ve kendi değerlerine göre gelişir. Böylelikle toplam insanlığın kültür başarıları hazinesini zenginleştirir. Bir medeniyetin ortaya koyduğu zenginlik daha sonra başka hiçbir medeniyet tarafından özgül ve esas biçimiyle devam ettirilmeden geçip gider. Danilevsky, yapay tarih sisteminin yerine tarihin bölümlerinin temelini, farklı kültür tiplerini ayırmayan doğal tarih sistemini savunur. Bkz. Sorokin, *Bir Bunalım Çağında*, 59-60.

²² Oswald Spengler, *Batının Çöküşü*, çev. Giovanni Scognamiglio & Nuray Sengelli (Dergah Yayınları: İstanbul, 1997), 30

²³ Oswald Spengler, *Decline of the West*, I, s.94'ten aktaran: Sorokin, *Bir Bunalım Çağında*, 73.

Tang Hanedanlığını, Japon medeniyetinin ise biçimlendirici dönemini kapsıyordu.²⁴ Dolayısıyla Batı tarafından tespit edilen tarihi dönüm noktaları doğrudan doğruya ilişkin oldukları kültürden başkası için uygulanamaz ve anlamsızdır.

b- Modern Tarih Telakkisi: İlerlemeci Tarih Anlayışı

On yedinci yüzyılda Cellarius'un tarihi eski – orta – yeni terimleri sonucunda çağlara ayırması ile ortaya çıkan çizgisel tarih algısının, kadim medeniyetlerde yaygın olan döngüsel tarih algısının yerine geçtiğini söylemiştik. Bunun bir yansıması olarak on yedinci yüzyıldan itibaren özellikle Avrupa'da yazılan tarih, bir ilerleme ve gelişme süreci olarak görülmeye başlandı. Bu görüşün belirmesinde ve daha sonra yaygınlaşmasında, biri siyasi diğeri düşünce alanında gerçekleşen iki olay etkili olmuştur. Bunlardan biri, 1683 yılında Osmanlı Devleti'nin Kutsal Roma İmparatorluğu'nun başkenti Viyana'yı kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanmasıdır. Osmanlı ordusu ilk kez zayıflık belirtileri gösterdiğinde, Avrupalılar kendilerini Doğu'nun bir çöküş ve gerileme evresine girdiğine ikna etmişlerdi.²⁵ Çünkü "Avrupa'da tarih artık ilerleme açısından düşünülüyordu. İslam ve Ortadoğu'yu ise Avrupa'nın mutlak karşıtı ve ters yansıması olarak düşünmeye başladılar. Dolayısıyla mantıksal olarak ilerlemenin tersi olan gerilemenin, Ortadoğu'nun tarihini karakterize etmesi gerekiyordu. Bir müddet sonra Avrupalılar ilerlemeyi neredeyse doğal bir süreç olarak görmeye başladılar. Eğer bir toplum Avrupa'da olduğu gibi olumlu yönde evrilmemişse, o toplumda yanlış giden bir şeyler olmalıydı."²⁶ Ortadoğu, evrim sürecinde bir kayma yaşamıştı ve bunun cehalet, tiranlık, özel mülkiyetin yokluğu, çevre koşulları ve barbarların istilaları gibi çok çeşitli sebepleri vardı. Avrupalılar Doğu'nun kusurunu açıklarken sık sık dört unsuru vurguladılar. Uzun zaman içinde oluşan iklimsel değişiklikler, göçebe istilaları, İslam dini ve Doğu'nun karakteristik özelliği olarak despotizm, evrim merdiveninde Doğu'nun ileriye atılmasının önünde engel teşkil eden unsurlardı.²⁷ Avrupa'nın Orta Doğu hakkındaki düşüncelerinin temelini, İslam dininin bu toplumlara etkin bir şekilde nüfuz etmesi oluşturuyordu. Bu nedenle iyi kötü ne varsa hepsinden İslam sorumluydu. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda aydınlanma düşüncesi ile Avrupa'nın elde ettiği askeri, siyasi ve ekonomik ilerleme ile rasyonelleşmesi arasında kurduğu yakın bağ, İslam dininin hayatın pek çok alanında hakim olduğu Doğu toplumlarının geri kalmasının sebebi olarak görülmüştür.

Aydınlanma filozoflarının düşünceleri ve Osmanlı'nın askeri zayıflığı modern Avrupa tarihindeki en önemli iki gelişmeyi simgeler. Avrupalıların kendi tarihlerini "modern" terimlerle düşünmeye başladıkları bu dönem uluslaşma, liberalleşme,

²⁴ Blankinship, "Islam and World History," 431.

²⁵ Peter Christensen, *The Decline of Iranshahr Irrigation and Environment in the Middle East, 500 BC – AD 1500*, çev. Steven Sampson, I.B Tauris (London-New York, 2016), 9. Viyana kuşatmasından birkaç yıl sonra Osmanlı Devleti Balkanlar'daki topraklarının neredeyse yarısını kaybetti. Bundan sonra İslam orduları bir daha asla bir Orta Avrupa ülkesi için bir tehdit oluşturmayacaktı. Hatta sadece bir yüzyıl içinde bir Avrupa ordusu ilk kez İslam topraklarına saldırdı. 1798'de Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali Müslüman bir ülkeyi ilk kez Avrupalı sömürge yönetimine maruz bırakmıştı.

²⁶ Christensen, "The Decline of Iranshahr Irrigation," 10.

²⁷ Christensen, "The Decline of Iranshahr Irrigation," 10.

maddi zenginliğin yaratılması ve siyasi gücün genişlemesi olarak anladıkları “ilerleme” kavramını sahiplendikleri dönemdir. Bu nedenle on yedinci yüzyıldan itibaren Avrupa tarihi, bir ilerleme ve gelişme süreci olarak görülmeye başlanmıştır. Bundan sonra Yunan kültüründen beslenen Aydınlanma düşünürleri, kendi tarihlerinde olduğunu var saydıkları kümülatif ilerleme ile yakından uyumlu bir Avrupa felsefe tarihi anlatısı oluşturdular. Özellikle on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda İspanya, İngiltere ve İberya Yarımadası’nda yoğunluk kazanan Arapçadan Latinceye tercüme faaliyetleri, Avrupalıları yeniden Yunan düşüncesi ile buluşturmuştu. On üçüncü yüzyılda Avrupa’da felsefi faaliyetin yeniden ortaya çıkmasından itibaren artık kesintisiz bir ilerleme anlatısı ortaya çıktı. Peki Batı özellikle on üçüncü yüzyıldan sonra yeniden ilerleme ivmesini yakaladığında Doğu ne yapıyordu? Batının sürekli ilerleyen tarih düşüncesinin karşısında artık Doğu’nun gerileyen tarafı temsil ettiği algısı ortaya çıkmıştır. 1258 Moğol istilası ile birlikte artık İslam topluluklarının gerilemeye başladığı anlatısı popüler olmaya başladı. Doğu, barbar istilaları ile yıkılmaya yüz tutarken Batı, Arapçadan Latinceye aktarılan felsefi birikim sayesinde reform ve Rönesans hareketi ile maddi gücün zirvesine tırmanmaya başladı. Avrupa’da felsefenin yükselişiyle eş zamanlı olarak İslam’da felsefenin düşüşe geçtiğine dair bir hikaye ortaya çıktı. Bir zamanlar İslam büyük bir imparatorluğa ve en parlak dönemlerinde Bağdat ve Kahire gibi şehirlere sahipken artık yalnızca Yunanlılar ile Latin Orta Çağ skolastisizmi arasında köprü gören bir gelenek olarak anılmaya başladı.²⁸ Bu anlamda İslam medeniyetinin gerilemesinin başlangıç tarihi (hem felsefi hem edebî anlamda), antik Yunan’dan gelen bilginin Müslümanlar tarafından Avrupalılara aktarıldığı ve onların da bu bilgiyi hümanist bir Rönesans ve bilimsel bir aydınlanma için kullandıkları “an” ile aynı zamana denk gelmiştir.²⁹

Avrupalılar on yedinci yüzyılda Avrupa’nın ilerleyen ivmesine karşılık Doğu’nun gerilediği düşüncesini aslında Osmanlı’nın askeri zayıflığının ortaya çıktığı Viyana kuşatmasından çok daha öncelere götürür. Düşünce alanında, İslam toplumunda felsefi düşüncenin son temsilcisi olduğunu iddia ettikleri İbn Rüşd ile on ikinci yüzyılın sonlarında sona erdiğini iddia ettiler.³⁰ T. J. De Boer’in (1866-1942) yanı sıra Ignac Goldziher (1850-1921), Hellmut Ritter (1892-1971) ve Edward Granville Browne (1862-1926) gibi İslam çalışmalarında etkili Batılı otoriteler, Gazzâlî’nin *Tehâfütü’l-felâsife* adlı eserinin İslam’da felsefenin sonunu getirdiğini iddia etmişlerdi.³¹ Aynı iddia Arap edebiyatı için de söz konusudur. Arap edebiyatı tarihine genel tarih kurgusu ile doğru orantılı olarak “gerileme ve çöküş”

²⁸ Frank Griffel, *The Formation of Post-Classical Philosophy in Islam* (New York: Oxford University Press, 2021), 3.

²⁹ Griffel, *The Formation*, 238.

³⁰ Hollandalı felsefe tarihçisi Tjitze J. De Boer (1866-1942)’in ilk kez İslam’da felsefe tarihi üzerine yazdığı ders kitabının 1990’lara kadar etkisini sürdürmesi önemlidir. Çünkü De Boer kitabında, Arap ve İslam felsefesini İbn Rüşd ile sona erdirir ve onu sadece İbn Haldun üzerine kısa bir ek takip eder. İbn Rüşd ile İslam felsefesinin sona ermesine karşılık Avrupa’da Aristotelesçi ve dolayısıyla skolastik felsefenin yükselişi başladı. Ona göre İbn Rüşd Avrupa felsefesinin ilerleyişi ile İslam’daki felsefi geleneğin gerileyişinin başladığı nokta idi.

³¹ Griffel, *The Formation*, 5.

paradigması damgasını vurmuştur. Edebiyatta gerileme ve çöküş 1258’de Moğol İstilasından sonra Abbasi Devleti’nin yıkılması ile başlatıldı. Arap edebiyatı tarihinde geleneksel dönemlendirme yöntemleri edebiyat tarihi ile siyaset tarihinin karşılıklı etkileşiminden kaynaklanan ve edebî dönemlerin siyasi tarihin gelişimiyle tutarlı bir şekilde bölümlere ayrılması suretiyle ele alınmıştır.

II- ARAP EDEBİYATI TARİHİNİN DÖNEMLENDİRİLMESİ

Edebiyat tarihinin, tarihin bir alt dalı olarak ortaya çıkması ve aynı isimle sistemli bir bilim dalı olarak ele alınarak incelenmesi, on sekizinci yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. Batı’da 1772’de İtalyan, 1795’te Alman, 1822’de Rus, 1861’de İspanyol ve 1864’te ilk İngiliz edebiyatı tarihine dair eserler yayınlanmıştır.³² Arap edebiyatı tarihinde ise ilk çalışmalar Avusturyalı şarkiyatçı Alfred von Hammer-Purgstall tarafından 1850 yılında, ardından ünlü Alman şarkiyatçı Carl Brockelmann tarafından 1897 yılında yapılmıştır. Dolayısıyla dönem terimlerinin belirlenmesinde bu alanda ilk çalışmaları yapan şarkiyatçıların yadsınamaz bir etkisi vardır. Dönem taksimi için yapılmış olan kavramsallaştırmalarda, döngüsünü Batı medeniyetinin tarih felsefesinden ilham alan, gerileme ve çöküşün temessül ettiği bir “orta çağ” fikri, Arap edebiyatı tarihine de benzer şekilde uyarlanmıştır.

Edebi araştırmalarda dönemlendirme, her tarih yazımı girişiminde geçmişin yeniden inşası ve zamanın kavranması gibi ortak olan soruları gündeme getirir. Tarihçinin kültürel çevresi, onun tarih anlayışını ve tarihe bakışını doğrudan etkiler. Dolayısıyla dönemlendirme, tarihçinin yorumunu ve kendisini çevreleyen dünya görüşünü ortaya koyar.³³ Dönemlendirme için kullanılan bir terimin görevi, belirli bir zaman aralığını sınırlamaktır. Ancak bir edebi çağı olduğu gibi yansıtacak/temsil edecek bir terim bulmak ve bulunan bu terimin / kavramın bütün bir dönemin hakkını vermesi zordur.

Oryantalist çalışmalarda genel bir söylem olarak Arap edebiyatında Abbasilerden sonra kayda değer bir üretim olmadığı vurgulanır. Abbasilerden sonra Arap edebiyatının bir taklit ve derleme çağına girdiği, artık İslam toplumlarında verimli fikirlerin, orijinal ve aydınlatıcı düşüncenin izine rastlanmadığı iddia edilir.³⁴ Bu nedenle Arap edebiyatı tarihinde İslam’ın doğuşu ile başlayıp Abbasilere kadar zirveye ulaşan, ardından gerileme ve çöküş sürecine giren ve sonra Batı ile karşılaşma sonrası tıpkı tarihi çağlar gibi modern döneme giren bir dönemlendirme yapısı ile karşılaşırız. Arap edebiyatı tarihini cahiliye dönemi, Sadru’l-İslam dönemi, Abbasi dönemi, çöküş ve modern dönem olmak üzere beş kategori haline almak literatürde bir gelenek haline gelmiştir. Ancak bu dönemlendirme şeklinin tarihi gelişimi, yapılan dönemlendirmenin ideolojik boyutu hakkında fikir vermektedir.

³² M. Orhan Okay, "Edebiyat Tarihi," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 10 (Ankara: TDV, 1994), <https://islamansiklopedisi.org.tr/edebiyat-tarihi> (30.09.2021).

³³ Gabriel Piterberg, "The Tropes of Stagnation and Awakening in Nationalist Historical Consciousness: The Egyptian Case," *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East* içinde, ed. Israel Gershoni and James Jankowski (New York: Columbia University Press, 1997), 49.

³⁴ Reynold Nicholson, *A Literary History of the Arabs* (New York: Scribners, 1907), 442-43.

A- Arap Edebiyatı Tarihinde İlk Dönemlendirme Çalışmaları

I- Oryantalistler

Arap edebiyatı tarihinde yapılan en ünlü çalışma Alman şarkiyatçı Carl Brockelmann'ın (1868-1956) kaleme aldığı, kısaca GAL olarak bilinen “Arap Edebiyatı Tarihi” (*Geschichte der Arabischen Literatur*)³⁵ adlı eseridir. Ancak öncesinde Alfred von Hammer-Purgstall (1774-1856), 1850 yılında *Literaturgeschichte der Araber* adlı eserini yayınlamıştı. Fakat büyük ihtimalle Brockelmann'ın eserinin hem Doğu hem de Batı dünyasında Arapça, İngilizce, Fransızca, Türkçe ve Lehçe olmak üzere pek çok dünya diline çevrilmesi ile elde ettiği şöhret, Hammer'ın eserini gölgede bıraktı.³⁶ Brockelmann, Hammer'ın bu eseri ile ilgili bilgi vermediğinden onun kendisinden önce yapılan bu çalışmadan haberdar olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak hem çalışma yaptığı sahada aynı konunun kendi dilinde yazılmış olması hem de dönemlendirme konusunda takip ettiği yöntem bakımından Hammer'ın Brockelmann'a yol gösterdiği anlaşılabilir.

1- Alfred von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Arabischen Literatur* (1850)

Hammer, edebiyat tarihinin bir dönemini belirleyen şeyin edebiyatla siyasetin etkileşimi olduğunu ileri sürer. Bu nedenle edebiyat tarihini siyasi tarih ile uyumlu bir şekilde dönemlendirmiştir. Bunu yaparken aslında edebî üretim için siyasi otoriteye ihtiyaç duyulmayacağını itiraf etse de yine de hanedanların yükselişlerinin ve düşüşlerinin Arap edebiyatının dönemlerine damgasını vurduğunu iddia eder. Bu düşünceden hareketle Hammer, Arap edebiyatı tarihini Hz. Muhammed'den (s.a.v.) Bağdat'ın düşüşüne kadar bir dönem ve Bağdat'ın düşmesinden Napolyon seferine kadar başka bir dönem olmak üzere kabaca iki devirde ele alır. Bundan sonra her bir yarının da kendi içinde ikiye bölünebileceğini söyleyerek toplam dört evreyi şu tarihlere göre yapar: Hz. Muhammed'den yaklaşık 925'e kadar birinci dönem; 925'ten Bağdat'ın düştüğü 1258'e kadar ikinci dönem; 1258'den Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethedildiği 1517'ye kadar üçüncü dönem ve 1517'den Fransızların Mısır'ı işgal ettikleri 1789'a kadar dördüncü dönem. Bunlardan ilk ikisini özümseme ve en yüksek gelişme yılları; son ikisi ise gerileme ve çürüme

³⁵ Eserin ilk cildinin hazırlığı 1897'de tamamlandı ancak 1898 yılında basıldı. Sonraki dört yıl içinde de ikinci cildin hazırlığı tamamlandı ve 1902 yılında basıldı. Eserin yayımlandığı tarihten itibaren düzeltilme ve eklemeleriyle birlikte 1937 yılında bir cilt, 1938'de başka bir cilt ve 1942'de bir cilt daha hazırlanmış ve bu eklemelerle (*supplements*) birlikte 1949 yılında ikinci baskısı gerçekleşmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Yanç, “Carl Brockelmann Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği” (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi 2020), 31

³⁶ Brockelmann'ın Arap edebiyatı tarihi alanında büyük bir alanı doldurduğu için kendisinden sitayişle bahsedilmiştir. Bkz. Hüseyin Münis, “Karl Burukilman,” *el-‘Arabî*, no. 139, 32-37. Alfred von Hammer-Purgstall, *Literaturgeschichte der Araber von ihrem Beginne bis zu Ende des zwölften Jahrhunderts der Hidschret* (Vienna: K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1850).

yılları olarak nitelemiştir.³⁷ Böylece Arap edebiyatının ilk kronolojik tasnifi Hammer tarafından yapılmış oldu. Ondan sonra “yükseliş ve düşüş şeması” Arap edebiyatı tarihi yazımının temeli haline gelmiştir.

2- Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur* (1898)

Bu eserde, Arap dilinde hemen her alanda üretilen Arapça eserlerin kataloğu ilk defa yapılmıştır. Arap dili mirasının ilk defa bir araya getirilmesi nedeniyle okuyucuya ve araştırmacıya sağladığı kolaylık, eserin önemini oldukça artırmıştır. Brockelmann’ın bu eseri, klasik manada bir edebiyat tarihi olmaktan ziyade biyografik ve bibliyografik bir eser olma özelliği taşır. Çünkü sadece edebi alanda yazılan eserlerle değil Arap dilinde yazılan şiir, kelim, felsefe, astronomi, matematik, filoloji, tarih, hadis, fıkıh, Kur’an ilimleri, akaid, coğrafya, tıp, doğa bilimleri ve ansiklopediler gibi çok çeşitli alanlarda ve bu konuların yazarları hakkında bilgiler verir.³⁸

Brockelmann dönemlendirmeyi “Arap milletinin edebiyatı”, “Arapça İslam edebiyatı” ve “İslam edebiyatının çöküş dönemi” olmak üzere üç ana başlıkta topladı. Birinci bölüm Hz. Muhammed’in gelişine kadar olan evre (Cahiliye dönemi), Hz. Muhammed dönemi ve Emeviler dönemi olmak üzere üç alt başlıktan oluşur. İkinci bölüm klasik ve post-klasik dönem olarak isimlendirdiği evreyi içerir. Klasik dönem, Abbasiler hakimiyetindeki 750-1000 yıllarını kapsar ve bu dönemi “Altın Çağ” olarak nitelendirir. Post-klasik dönem 1010 yılından Bağdat’ın düştüğü 1258 yılına kadar olan süreyi kapsar ve bu evreyi “Gümüş Çağ” olarak nitelendirir. İslami edebiyatın çöküş dönemi olarak isimlendirdiği evreyi ise üç alt başlıkta ele alır: Bağdat’ın düşüşünden (1258) Osmanlı hakimiyetine (1517) kadar geçen evre; 1517’den 1798 Napolyon seferine kadar geçen süre ve 1798’den 1882 İngiliz işgaline kadar geçen süre. Brockelmann, kitabın yayınlanmasının üzerinden otuz beş yıl geçtikten sonra kitaba üç cilt zeyl (*supplement*) ekledi. Bu ciltlerden biri, bu dönemlendirmeye ek olarak *Modern Arap Edebiyatı* ismiyle yayınlandı. Bu evre ise 1882 İngiliz işgalinden, yazıldığı döneme kadar olan süreyi (1937) kapsar.³⁹ Netice itibariyle GAL, Cahiliye, Sadru’l-islam, Emeviler, Abbasiler, çöküş dönemi ve modern dönem olmak üzere beş ana başlıktan oluşmuş, özellikle edebiyat tarihi evrelerini isimlendirmede kendinden sonra yazılan pek çok edebiyat tarihi kitabına yön vermiş ve bu dönemlendirme zamanla herkes tarafından kabul edilir hale gelmiştir.

³⁷ Hammer, *Literaturgeschichte*, 28.

³⁸ Duncan B. Macdonald, Reviewed Work: *Geschichte der arabischen Litteratur* by Carl Brockelmann, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 17, no. 3 (1901), 185-189.

³⁹ Hilary Kilpatrick, “Brockelmann, Kahhâla & Co: Reference works on the Arabic literature of early Ottoman Syria,” *Middle Eastern Literatures*, (2004), 35; Mehmet Kanar, “Geschichte Der Arabischen Litteratur,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 14 (Ankara: TDV, 1996), <https://islamansiklopedisi.org.tr/geschichte-der-arabischen-litteratur> (14.10.2021).

II- Yerli Edebiyatçılar

Arap edebiyatı tarihi ile ilgili Arap dünyasında yapılan ilk çalışmalar, yirminci yüzyılın başlarında *GAL*'in yayınlanmasından çok kısa bir süre sonra Mısır'da görülmüştür. Bu nedenle 'yerli edebiyatçılar' terimi ile Arap dünyasında Arap edebiyatı tarihinde ilk kez ilmî çalışmaları yapan Mısırlı edebiyatçılar kastedilmektedir. Edebiyat tarihi gibi bâkir bir alanda Mısırlı edebiyatçıların ortaya koyduğu çalışmalar önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bu boşluğu doldurmada Mısır Üniversitesi'nin teşvik edici bir rol üstlendiğini söylemek gerekir. Şarkiyatçılar tarafından yükseliş-çöküş teorisini temellendiren şema, yerli edebiyatçıların pek çoğu tarafından hüsnü kabul görmüştür. Kabul edilen bu şemaya tek tük itirazlar yapılmış olsa da verili şemanın eğitim müfredatına girmesinden sonra hiç değişmeden olduğu gibi günümüze kadar gelmiştir. Başlangıcından itibaren genel kabul görünceye dek Mısır'da Arap edebiyatı tarihinde verilen eserlerin kronolojik sıralaması ve dönemlendirme yapısı şöyledir:

1- Muhammed Bey Diyâb, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye* (1899-1901)

Diyâb, kitabının ön sözünde Almanca bilen bir arkadaşının ona, Alman bir müsteşrikin Arap Dili edebiyatı tarihi ile ilgilendiğini ve bu alanda birkaç bölümden oluşan (*zâ esfâr*) bir kitabı kendi dillerinde bastığını söylediğinden bahsetmektedir. Arkadaşının böyle bir çalışmanın Arapçada da yapılmasını arzu ettiğini, bunun üzerine böylesine değerli bir konuda yazmaya karar verdiğini ifade eder.⁴⁰ İki ciltten oluşan bu eserde dönemlendirmeye rastlanmaz. Bunun yerine edebi ilimlerin ortaya çıkışı ve farklı asırlarda nasıl geliştiği, bu asırlarda telif edilen eserlerin neler olduğu ve müelliflerinin hayatlarına dair bilgiler verilir.

2- Hasan Tevfik el-'Adl, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye* (1906)

El-'Adl'in bu çalışması selefi Diyâb'ın ortaya koyduğu eserin gelişmiş bir hali olarak kabul edilir. El-'Adl, Arap edebiyatı dönemlerini Câhiliye devri, İslam'ın başlangıç devri, Emevi Devleti devri, Abbasi ve Endülüs devri ve Art Arda Gelen Devletler devri (*ed-düvelü'l-mütetâbi'a*) olmak üzere altı dönem şeklinde ele alır. Hangi sebeple bu taksimi yaptığını belirtmeksizin bahsi geçen edebi evreleri incelemeye geçer.⁴¹ El-'Adl'in, Dârulümûmdaki tahsilini tamamladıktan sonra bir müddet Almanya'da eğitim görmesinden dolayı Almancayı biliyor olması; aynı zamanda edebiyat tarihi evrelerini ele alırken *GAL*'in yöntemini takip etmesi nedeniyle Brockelmann'dan etkilendiği tahmin edilir.⁴²

⁴⁰ Muhammed Bey Diyâb, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 1, cilt 1 (Mısır: Cerîdetü'l-İslam, t.y.).

⁴¹ Hasan Tevfik el-'Adl, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, tah. Velid Mahmud Hâlis (Amman: Dâru Usâme li'n-neşri ve't-tevzî', 2002), 33

⁴² Jan Brugman, *An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt* (Leiden: The Netherlands, 1984), 327-330

3- Corci Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye* (1911-1914)

1908 yılında kurulan Mısır Üniversitesi'nin, kuruluşundan bir yıl sonra edebiyat tarihi alanında düzenlediği yarışma için hazırlanan eserler literatüre önemli katkı sağlamıştır. Bunlardan birisi de Corci Zeydân'ın bu yarışma için hazırlayıp 1911-1914 yılları arasında yayınladığı *Târihu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye* adlı eseridir. Brugman'a göre bu eser, akademik kriterleri karşılayan ilk eserdir. Zeydân'ın Almanca bilip bilmediği açık olmasa da dönemlendirme konusunda Brockelmann'ı taklit etmekle itham edilmiştir.⁴³ Nitekim o da tıpkı Brockelmann gibi Arap edebiyatının gelişimini İslam öncesi, Erken İslam, Emeviler, Abbasiler, Selçukluların Bağdat'ı almalarından Napolyon'un istilasına kadar geçen evre ve modern dönem olmak üzere altı kategoride ele almıştır.⁴⁴

4- Mustafa Sâdık er-Râfiî, *Târihu âdâbi'l-'Arab* (1911)

Mısır Üniversitesi'nin düzenlediği yarışma için hazırlanan edebiyat tarihi kitaplarından bir diğeri de Mustafa Sâdık er-Râfiî'nin yazdığı, 1911 yılında *Târihu âdâbi'l-'Arab* ismiyle yayınlanan kitaptır. Üç ciltten oluşan eserin birinci cildinde “edeb” kelimesinin anlam gelişimi, sâir diller ve Arap dili, rivayet ve râviler etrafında çeşitli konular ele alınır. İkinci cildinde Kur'an-ı Kerim'in icazı ve Hz. Peygamber'in belagatiyle ilgili meseleler, üçüncü cildinde ise Endülüs edebiyatı, müteahhir şairlerin önem verdiği bazı lafız ve sanatlar incelenir.⁴⁵

Râfiî, dönemlendirme konusunda ortaya konan mevcut yöntemleri eleştirmiştir. O, son dönemlerde edebiyat tarihi alanında eser verenlerin (*müteahhirîn*) ortaya koydukları dönemlendirme ile Avrupalıları takip ya da taklit ettiklerini düşünür. O'na göre Arap edebiyatı tarihinde ilk kez eser veren Brockelmann'ın değeri Arap dünyasında öylesine artmıştı ki, ardından gelenler, yazdıklarının doğruluğunu tetkik etmeden aceleyle aynısını yazmıştı. Ancak Râfiî, bu taksimi ilk kez yapanlardan daha çok, onları taklit eden yerli edebiyatçıları eleştirir. Çünkü Batılıların mazur görülecek bir yanları vardı. Müsteşriklerin edebiyat tarihini edebiyat ile doğrudan ilintili olmayan hâdiselere göre sınıflandırması, onların Arapçayı tam olarak bilmemesinden kaynaklanıyordu. Onlar bazı Arap bilimlerinde öncü olabilirlerdi fakat Arapçaya ve Arap edebiyatına dair iç güdüye (*selika*) sahip değildiler. Ayrıca müsteşrikler yaptıkları çalışmaları kendi milletleri için ve belirli bir amaç doğrultusunda yapıyorlardı. Bu nedenle de üzerinde yeterince düşünmeden yazıyorlardı. Fakat Arap yazarlar ve edebiyatçıların mazur görülecek bir yanı yoktu. Çünkü onlar Batı'ya olan hayranlıklarından, edebiyat tarihi gibi bâkir bir alanda yeterince düşünmeden ve üzerine araştırma yapmadan müsteşriklerin yazdıklarını eleştiri süzgecinden geçirmeden kopyalıyorlardı.⁴⁶

⁴³ Luis Şeyhu, “Târihu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye nakdü'l-cüz'ü's-sânî,” *el-Meşrik*, no. 8 (1912): 598.

⁴⁴ Corci Zeydan, *Târihu Âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye* (Cairo: el-Hilal, 1911), 13.

⁴⁵ Erol Ayyıldız, “Mustafa Sâdık er-Râfiî,” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 31 (İstanbul: TDV, 2020), <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-sadik-er-rafi> (06.10.2021).

⁴⁶ Mustafa Sâdık er-Râfiî, *Târihu âdâbi'l-'Arab* (Kahire: Hindawi, 2013), 20

Râfîî, Arap edebiyatı tarihini siyasete, coğrafyaya veya diğer dış etkenlere göre değil, edebî olaylara ve hadiselerle göre inşa etmenin doğru olduğunu düşünür. Çünkü Arap edebiyatı tarihi dönemler arasında kesin sınırları olan ve belirli bir başlangıç ve bitiş noktasına sahip bir bilim değildir.⁴⁷ Müsteşriklerin ve son dönem Arap yazarların kullandığı dönem terimleri ona göre, Arap medeniyetinin tarihini incelerken kullanılabilir ancak edebiyat tarihi söz konusu olduğunda geçerli olamaz. Çünkü tarihi dönemler iç içe geçmiş, aralarında sınır olmayan ve aynı zamanda hiç kimsenin de başlangıç ya da bitiş noktası koyamayacağı bir ilimdir. Bu nedenle de her milletin edebiyat tarihi siyasi tarihlere göre değil edebî hâdiselere göre ayırt edilmelidir. Mesela Câhiz'in, *el-Beyân ve't-tebyîn*'inden sonra kimsenin onun gibi bir eser verememesi, yaşadığı siyasi dönemle ilgili değil sahip olduğu edebî yeteneğinden ileri gelir.

Edebiyat tarihine dair eserlerin ilk kez verildiği bu dönemde Râfî'î, yerli edebiyatçılar arasında yerleşmeye başlayan dönemlendirme geleneğine itiraz etmesine rağmen O'nun getirdiği eleştirilerin fazla etkisi olmamıştır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra bu sistem tekil araştırmacılar tarafından tenkit edildiyse de ondan sonra, dönemlendirmeye ilişkin alternatif bir öneri ortaya koyulamamıştır.⁴⁸

5- Ahmed Hasan ez-Zeyyât, *El-Hulâsa el-vâfiye fî târihi âdâbil'l-luğati'l-'Arabiyye li-telâmîzi'l-medârisi's-sâneviyye (1911?)*

Aşağı yukarı aynı yıllarda lise öğrencileri için Arap edebiyatı tarihinin bir özeti içerir kitapçık Ahmed Hasan el-Zeyyât tarafından yayınlandı. *el-Hulâsatu'l-vâfiye fî târihi âdâbil'l-luğati'l-'Arabiyye li-telâmîzi'l-medârisi's-sâneviyye* ismiyle basılan ve sadece 31 sayfadan oluşan bu kitap tam anlamıyla edebiyat tarihini içermeyip daha çok bir el kitabı olarak tasarlanmıştır. Aynı kitap 1920 yılında bu sefer lise ve üniversite öğrencileri için tekrar basıldı ve bu sefer beş yüz sayfadan oluşan hacimli bir eser haline geldi.⁴⁹ Zeyyât bu kitabında edebî dönemlendirmeyi Cahiliye, Sadru'l-islam ve Emevi, Abbasi, Türk ve modern dönem olmak üzere beş evreye bölerek yapar. Bu şekilde taksim etmesinin onun için bir nedeni de vardır. Ona göre edebiyat tarihi, her milletin siyasi ve sosyal tarihi ile güçlü bir ilişki

⁴⁷ Râfîî, *Târihu âdâbi'l-Arab*, 20

⁴⁸ Brugman, Râfîî'nin bu eserini edebiyatın tarihsel yönlerinde bir farkındalık oluşturmadığı için edebiyat tarihi kapsamında görmez. Hatta bu eseri “*edebiyat tarihi kavramının muhafazakar edebiyatçılar arasında girdiği çıkmaz*” olarak niteler. Brugman, *An Introduction to the History*, 329. Muhafazakar edebiyatçılarda neyi kastettiğini ve edebiyat tarihi kavramında yaşadıkları çıkmazın ne olduğunu belirtmemesi Brugman'ın literatürde son derece kıymetli olan çalışmasında taraflı oryantalist izlerin olduğu şeklinde yorumlanabilir.

⁴⁹ Hem kitapçık olarak basılan kitabın hem de genişletilmiş baskının ilk tarihleri hakkında ihtilaf bulunur. Brugman'a göre 31 sayfadan oluşan kitapçık 1910 yılında, genişletilmiş hali de 1920 yılında basılır. Ancak Brugman da yaklaşık bir tarih verir. Şükran Fazlıoğlu ise eserin ilk kez 1917 yılında basıldığını söyler. Bkz. Brugman, *An Introduction to the History*, 329; Şükran Fazlıoğlu, "Zeyyât, Ahmed Hasan," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 44 (Ankara: TDV, 2013), <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeyyat-ahmed-hasan> (08.10.2021).

içindedir. Hatta siyasi ve sosyal tarih, edebiyat tarihi için gereklidir; onu etkiler ve ortaya çıkmasına katkı sağlar. Düşüncenin eylemden, kanaatin istekten önce gelmesi gibi edebiyat da siyaset ve sosyolojiden önce gelir. Nitekim her siyasi devrimi ya da toplumsal kalkınmayı hazırlayan düşünsel devrim, güçlü hisleriyle şairlerin dillerinde, berrak zihinleriyle alimlerin kalemlerinde ortaya çıkar. Daha sonra onların etkileri söz ve yazı ile diğer insanlara intikal eder ve böylece inkılap ya da *nahda* oluşur. Bu nedenle de edebiyat tarihini sosyal ve siyasi dalgalanmalara göre taksîm ettiğini söyler.⁵⁰

B- Çöküş Paradigması ve Eleştiriler

İlk olarak Hammer'ın “çöküş dönemi” olarak ifade ettiği Abbasi sonrası dönem, kimilerine göre modern dönemi tanımlamak için gerekli bir adlandırmaydı. Pek çok tarihçi tarafından modern dönemin başlangıcı olarak kabul edilen 1798 yılının aynı zamanda İslam topraklarında sömürgeciliğin de başlangıcı olduğuna dikkat çekmek gerekir. Doğunun ve özel anlamda Mısır'ın işgal edilmesinin bizzat yerliler için iyi bir şey olduğu söylemi, önce sömürgecilerin diskurlarında ortaya çıkmış, ardından Arap yerliler tarafından da hüsnü kabul görmüştür. Taha Hüseyin'in “*Şayet Allah bizi Osmanlıların fethinden korusaydı Avrupa ile bağlantımız devam edecek ve onun yeniden canlanmasına katılacaktık. Modern hayata doğru aynı yolu izleyecek, dünyanın çehresini değiştirecek ve modern uygarlığın kaderi şimdikinden farklı olacaktı.*” sözleri Arapların Osmanlılar yüzünden Batı medeniyeti kervanına geç katılmasının pişmanlığını izah eder.⁵¹

Çöküş teorisi fikri açıdan iki yönden kendine dayanak bulur. Birincisi Batı'nın Rönesans'la birlikte başlattığı ve bireysel haklardan başlamak üzere toplumsal, ekonomik, siyasi ve askeri alanlarda gösterdiği atılım ile dünyanın geri kalanını ötekileştirmesi ve Batı'nın penceresinden görülen bir geri kalmışlık duygusunun Batılılar tarafından savunulup diğer milletlere de empoze edilmesidir. Bu anlamıyla Batı dışındaki diğer toplumların ve medeniyetlerin terakkisi ancak Batı ile mukayese sonucunda değerlendirilmiştir. Dolayısıyla ilerleyen bir birime kıyasla, ardında kalan doğal olarak gerilemiş olarak kabul görmüştür.

Çöküş teorisinin ikinci dayanağı ise İbn Haldun'un medeniyet teorisini hatırlatmaktadır. Hegel, dünya tarihinde tek bir hedefe doğru ilerleyen insanlık medeniyetine katkı sunan kültürlerin genel akım içinde yok olmaya mahkum olduğunu söyleyerek çöküşün kaçınılmaz olduğunu iddia etmişti. İbn Haldun'un medeniyetlerin çöküş teorisini Hegel'in teorisinden ayıran şey ise bir ümmetin ya da

⁵⁰ Ahmed Hasan ez-Zeyyât, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî li'l-medârisi's-sâneviyye ve'l-ulyâ* (Kahire: Dâru nahdat Mısır li't-tab' ve'n-neşr, t.y.), 5. Yukarıda zikredilenlerin haricinde 1914'te İskenderiye'de *Târîhu âdâbi'l-'Arabîyye* ismiyle bir kitapçık daha çıkar. Yazarı “Kardeş Hıristiyan Okullarından Biri” olarak geçer. Bu kitabın bölümleri ise Cahiliyye, Muhadramûn, Mütékaddimun, Müvelledun, Endülüs, Çöküş Dönemi ve Diriliş Dönemi olmak üzere yedi bölümden oluşur. Bu kitapçık çok yayılmaz. Büyük ihtimalle Hıristiyan okullarında okutulmak üzere hazırlanmış bir kitapçıktır. Bkz. Brugman, *An Introduction to the History*, 330.

⁵¹ Taha Hüseyin, *Müstakbelü's-sekâfe fi Mısır* (Kahire: Hindawi, 2014), 37.

milletin, ortaya konduğu şekliyle bir bütün olarak yükselmeyeceği ya da bir bütün olarak çökmeyeceğidir. Aksine bu, medeniyetin içindeki belirli siyasi birimlerin - Emeviler, Abbasiler, Osmanlılar vb.- yükseliş-çöküş yörüngesini takip etmesidir.⁵² Nitekim İslam toplumu -çöküşün ya da gerilemenin olduğu iddia edildiği tarihsel evre itibariyle- sadece Emevî ya da Abbasî gibi hanedanlardan müteşekkil değildi. Dolayısıyla bütün bir İslam toplumunu tek bir unsura indirgeyerek, hanedanların yönettiği devletlerin ya da imparatorlukların çöküşü gibi algılanamayacağı açıktır. Çünkü Müslüman toplumu, etnik kökene göre değil dine göre tanımlanmış bir topluluktur. İbn Haldun'a göre gerçek zamanlı hareketliliğin en kolay görüldüğü yer, devlet ve yönetimdir. Burada Hegel'in medeniyet olarak adlandırdığı şey ile İbn Haldun'un umran kavramından, yani tarihte tezahür ettiği şekliyle belirli bir halkın hayatı ve kültüründen farklı olduğu açıktır. Ayrıca İbn Haldun, tek bir medeniyet ile karşılaştırılabileceği kavramı yani ümmeti bilmektedir. Fakat ümmet onun yaşadığı tarihi dönemde zaten çoktan tek başına bir birim olmaktan çıkmış, her biri farklı devletler olarak yapılanan çoklu siyasi yapılara bölünmüştü. Bu anlamda İbn Haldun'un açıklamaya çalıştığı medeniyetlerin yükselişi ve çöküşü teorisi, ümmeti değil devleti açıklamaktadır.

Hegelci yükseliş ve düşüş çerçevesinin Arap edebiyatı tarihindeki ilk yansımalarının Hammer'in eseri olduğunu söylemiştik. Bu çalışmayı başlangıç noktası olarak alırsak neredeyse iki yüzyıla yakın bir süre önce temelleri atılan geçmişe dair bu taraflı bakışın günümüzde Batı akademisinde *Şarkiyat Araştırmaları*'nın başlıca merkezlerinde yapılan çalışmalarda devam ettirildiği görülmektedir. Tarihe yön veren Avrupa merkezci tarih anlayışının, Arap edebiyatı tarihi ile ilgili olarak oryantalistler tarafından çizilen sınırlar aynı gelenek içinde hala kabul görmektedir. Buna örnek olarak 1956 yılında Bordeaux'ta "*İslam Tarihinde Klasizm ve Kültürel Gerileme*" başlıklı geniş katılımlı konferansta sunulan bildirileri gösterebiliriz.⁵³ Burada sunulan bildirimlerde sözü edilen dönemlendirme terimlerinin aynen korunduğu, varsayılan "çöküş" fikrinin teyit edildiği görülmektedir. Diğer yandan, Cambridge Üniversitesi tarafından yayımlanan Arap edebiyatı tarihi serisinin cilt başlıkları *-Emevi Dönemi Sonuna Kadar Arap Edebiyatı*⁵⁴, *Abbasi Döneminde Eğitim ve Bilim*⁵⁵, *Abbasi Edebiyatı*⁵⁶, *Endülüslü Edebiyatı*⁵⁷, *Post-klasik*

⁵² Michael Cooperson, "The Abbasid "Golden Age": An Excavation", *el-'Usûru'l-vustâ* 25, no. 1 (2017): 45.

⁵³ R. Brunschvig and G. E. von Grunebaum, eds., *Classicisme et déclin culturel dans l'histoire de l'İslam* (Paris: Maisonneuve, 1957; repr. 1977)'den aktaran: Michael Cooperson, «The Abbasid Golden Age, 41.

⁵⁴ Beeston, A. F. L., T. M. Johnstone, R. B. Serjeant, and G. R. Smith, eds. *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*. The Cambridge History of Arabic Literature (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

⁵⁵ Young, M. J. L., J. D. Latham, and R. B. Serjeant, eds. *Religion, Learning and Science in the 'Abbasid Period*, The Cambridge History of Arabic Literature (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

⁵⁶ Ashtiany, Julia, T. M. Johnstone, J. D. Latham, and R. B. Serjeant, ed., *Abbasid Belles Lettres (The Cambridge History of Arabic Literature)* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

⁵⁷ Maria Rosel Menocal, Raymond P. Scheindlin, Michael Sells, ed., *The Literature of Al-Andalus (The Cambridge History of Arabic Literature)* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

*Dönem Arap Edebiyatı*⁵⁸, *Modern Arap Edebiyatı*⁵⁹ yüzyılı aşkın süredir kabul edile gelen dönemlendirme yönteminin devam ettiğini göstermektedir.

Ne var ki Avrupa merkezci tarih anlayışı ile sosyal bilimlere değerlendiren bu geleneğin karşısında son yıllarda karşıt bir söylem ortaya çıkmaya başlamıştır. Oryantalizme yaptığı esaslı eleştiri ile ünlenen Edward Said ile bu çizgide çalışan akademisyenlerin son yıllarda ortaya koydukları çalışmalar, meseleye başka türlü yaklaşımın mümkün olduğunu gösterme çabasıdır. George Saliba⁶⁰, Müslümanların astronomi alanındaki çalışmalarına; Muhsin Câsim el-Mûsevî⁶¹ Arap edebiyatına hakim olan dinamik yapıya; Frank Griffel⁶² ise felsefe alanındaki çalışmalara odaklanan ve hakim olan çöküş paradigmasını farklı açılardan değerlendiren çalışmalardan bazılarıdır.

Saliba, İslam medeniyetinde bilimin gelişiminin iddia edildiği gibi Abbasilerden sonra durmadığını ispat etmek için modern bilimsel düşüncenin kökenine inerek Müslümanların astronomi alanında yaptığı katkıları incelemiştir. Çalışmalarını, on üçüncü yüzyılda el-'Urdî ve et-Tûsî; on dördüncü yüzyılda İbnü'ş-Şâtır ve et-Taftazânî; on altıncı yüzyılda ise Şemseddin el-Hıfî'nin ortaya koydukları astronomik delillere dayandırmıştır. Örneğin Kopernik uzay cisimlerinin hareketini ölçmede ve onları oldukları gibi nakletmede, İbn eş-Şâtır tarafından geliştirilen matematiksel modelleri esas almıştı ve bu meseleler Kopernik'ten yüz elli yıl önce Müslüman astronomlar tarafından tartışılmış ve çözüme kavuşturulmuştu.⁶³ Bu noktadan hareketle Saliba'nın amacı, iddia edildiği gibi bahsi geçen dönemde İslam kültür ve medeniyetinde ilmî çalışmalarda herhangi bir gerileme ya da çöküşün olmadığını ispat etmektir.

Mûsevî ise aynı paradigmaya yönelik eleştirilerini ortaya koyarken oryantalistlerin yanı sıra Arap modernistleri de eleştirerek geri kaldığı ya da çöktüğü iddia edilen dönemin yeniden değerlendirmesini yapmıştır. Mûsevî, Arap modernistlerin kültürel üretime yönelik taşıdıkları hayal kırıklıklarının asıl sebebinin Avrupa kökenli oryantalist söyleminden ve şerh, haşiye, sözlük ve ansiklopediler ile temayüz eden bu dönemin alimlerini yanlış bir okuma ile değerlendirmelerinden kaynaklandığını iddia etmiştir.⁶⁴ Başka bir deyişle Arap modernistleri besleyen düşünce sistemi, Müslümanların birkaç yüzyılının atıl ve hatta çöküş içinde

⁵⁸ Allen, Roger & D. S. Richards, ed., *Arabic Literature in the Post-Classical Period (The Cambridge History of Arabic Literature)* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

⁵⁹ Badawi, M. M., ed., *Modern Arabic Literature* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

⁶⁰ George Saliba, *A History of Arabic Astronomy: Planetary Theories During the Golden Age of Islam* (New York: New York University, 1994); *Islamic Science and the Making of the European Renaissance* (Cambridge: The MIT Press, 2007).

⁶¹ Muhsin J. Al-Musawi, *Medieval Islamic Republic of Letters, The: Arabic Knowledge Construction*, (France: University of Notre Dame Press, 2015).

⁶² Griffel, *The Formation*, 1-664.

⁶³ Ahmed Memûn, "el-Mûsevî fî "Cumhûriyyeti'l-âdâb": el-irsü'l-'azîm ve'l-'ib'ü's-sakîl," <https://www.alaraby.co.uk/الموسوي-في-22%جمهوريةالاداب-22%الارت-عظيمو-العبي-ثقيل>, Erişim 21.05.2023.

⁶⁴ Bu dönemde çoğu telif ve şerhten oluşan kültürel üretimin sonucu olarak ortaya çıkan metin yığını karşısında oryantalistler şaşkına dönmüşler ve şerh-haşiye geleneğini yaratıcı olmayan bir tükenişin işareti olarak kabul etme eğilimine düşmüşlerdir.

olduğunu iddia eden oryantalist çalışmalara dayanmaktadır. Moğol istilasının İslam dünyasının siyasi birliğine vurduğu darbe hakikat olmakla birlikte, siyasi parçalanmaya kültürel çöküş eşlik etmemiştir. Tam tersine bu siyasi çöküş kültür ve edebiyat alanında çeşitlenmeyi de beraberinde getirmiştir. Moğol istilasından sonra dahi İslam dünyasının her köşesinde kültürel alışverişin popülerliğini koruyarak devam etmesi bunun bir göstergesidir. Müsevi'nin yaptığı çalışma ile Abbasi saraylarının yönetiminde ortaya çıkan, iktidarın genişlemesi ve merkezileşmesinin temsil ettiği uzun soluklu bir geleneğin devamı olarak değil; aksine değişen siyasi merkezlerden bağımsız, kendi kendini besleyen ve dinamik bir edebi faaliyetin var olduğu ortaya çıkmıştır. Gerileme çağı olarak damgalanan bu devirde üretilen sözlükler, tarih yazımları, mecmualar ve şerhler oryantalistler tarafından yaratıcılıktan uzak, birbirinin tekrarı gibi olan bir faaliyet olarak yorumlanmıştır. Oysa gezginler, kâtipler, musahhihler, sözlük bilimciler, gramerciler, müfessirler, kendi ulusal dillerinde özellikle Farsça ve Türkçe konuşmalarına rağmen eserlerinde Arapçayı temel referans dili olarak kullanmışlardır. Bunlar ise gayri resmi kamu dilini oluşturmaktaydı. Müsevi'ye göre, bu cumhuriyet öncelikle tüccar ve âlim ağları tarafından, ama aynı zamanda ortak bir kültürel sermayeyi sürekli olarak yeniden teyit eden ve yeniden çerçeveleyen metin ve el yazması ağları tarafından sürdürülmüştür.

Buradan hareketle gerileme ya da çöküş dönemi için iki farklı yorumun olduğunu tespit edebiliriz. Birincisi oryantalistlerin ve onların koyduğu düşünceler ile kendi tarihlerini yorumlayan – ya da Hourani'nin dediği gibi “*Batı'nın kendilerine verdiği gözlükler ile kendilerine bakan*”⁶⁵ - modernistlerin yorumudur. Diğeri ise bu dönemin anlatıldığı gibi olmadığı gerek edebiyatta gerek felsefe ve düşünce başta olmak üzere diğer ilmî alanlarda üretimin devam ettiği, bu dönemde durağanlığın ya da gerilemenin olmadığını iddia eden görüştür. Modern dönemde Batı'da Avrupa merkezci oryantalist bakış açısıyla şekillendirilen tarihin öznel okunması maalesef İslam dünyasında da tereddüt edilmeden kabul edilmiş ve pek çok çalışmada esas olarak alınmıştır. Hatta akademik yazılarda ‘Orta çağ’ gibi terimler, üzerinde fazlaca düşünülmeden kullanılır olmuştur. Bunun en önemli istisnası olarak Türkiye'nin önde gelen düşünürleri tarafından İslam tarihini merkeze alarak oluşturulan İslam tarihine dair yeni dönemlendirme önerilerini söyleyebiliriz. Bu öneriye göre İslam tarihi, Klasik Dönem (VII-XI. Yüzyıllar), Yenilenme Dönemi (XII- XVI. Yüzyıllar), Muhasebe Dönemi (XVII-XVIII. Yüzyıllar) ve Arayışlar Dönemi (XIX- XX. Yüzyıllar) olarak dörde ayrılmış; İslam medeniyeti içerden bir bakışla değerlendirilip bölümlendirilmiştir. ⁶⁶ Bu önemli çalışmanın editörü olan İbrahim Halil Üçer, bu dönemlendirme önerisinin temel iddiasının, Avrupa merkezci bakış açısının aksine İslam düşünce geleneğini kendi iç dinamikleri açısından ele alma çabası olduğunu vurgular.

⁶⁵ Albert Hourani, *A Vision of History: Near Eastern and Other Essays* (Beirut: y.y., 1961), 36.

⁶⁶ İbrahim Halil Üçer, “*Klasik Dönem*,” *İslam Düşünce Atlası* içinde, ed. İbrahim Halil Üçer (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür 360 Yayınları, 2017) 1: 6.

İslami gerileme dönemi olarak karşımıza çıkan olgunun çok sayıda coğrafi, siyasi ve etnik alanı kapsayan ve yüzyıllar süren entelektüel hayat sürecine dair küçümseyici bir anlayışın göstergeleri olduğunu belirtmek gerekir. Arap edebiyatı tarihinde 1258-1798 arası dönem, ‘karanlık çağlar’ ya da ‘çöküş / durağanlık / gerileme’ olarak adlandırılmış olsa bile, doğrusu bu konuda hala araştırmaların sürdüğünü böyle bir neticeye ulaşmak için bu dönemde ortaya konan tüm envanterin tamamlanmış olması gerektiği ortadadır. Fakat ne yazık ki hem zaman diliminin hem de coğrafyanın çok geniş bir alana yayılmış olmasından dolayı bunun pek de kolay olmadığını ifade etmek gerekir. Dolayısıyla bu dönem “kayıp hazinelerin potansiyel bir deposu” olarak görülmektedir.⁶⁷

SONUÇ

Siyasi tarihi dönemlendirme toplumsal tarihi ya da edebiyat tarihini dönemlendirmeye nazaran daha kolaydır. Çünkü savaş veya rejim / hanedan değişikliği gibi dönemlendirme için gerekli olan kırılma noktasını tespit etmek kolaydır. Fakat edebiyat tarihi gibi bir alanda kırılma noktalarını tespit etmek zordur. Burada bir dönüm veya kırılma noktasından ziyade bir *süreçten* bahsetmek mümkündür.⁶⁸ Edebiyat tarihinde dönemlendirme ameliyesinin hangi ilkeler üzerine düzenlendiği belli değildir. Kronoloji, coğrafya ve hanedanların tarihi, tarih yazıcılığında edebiyat tarihine adapte edilmiş gibidir. İslam öncesi ya da sonrası edebiyat, birinci-ikinci-üçüncü yüzyıl gibi asırlık dönemlendirmeler, düşünüş ve yükseliş gibi retorik terimler, klasik çağ- altın çağ, gümüş çağ, karanlık çağ, gerileme/çöküş/durağanlık çağı, pre-modernizm, modern ve post-modernizm gibi kategori ve periyotlar tamamen edebiyata dışarıdan uyarlanmış, edebiyatla ilgisi olmayan, daha çok bu kavramsallaştırmayı yapan politik gücü imgeleyen isimlendirmelerdir.⁶⁹ Bu tasnifler son derece görecelidir. Kavramı kullanan tarihçinin öncelik ve tercihlerinin bir göstergesidir.

Tarih çalışmalarında geçmişin parçalara bölünerek çalışılması araştırmacıya kolaylık sağlar. Ancak geçmişe dair bu tür ayrımların siyasi dönem terimlerinin kullanılarak yapılması, üstelik bu terimlerin edebî faaliyete ilişkin herhangi bir fikir vermekten uzak oluşu bu alandaki başlıca sorunlardır. Diğer önemli sorun ise dönem terimlerinin hangi kriterlere dayanarak yapıldığının açık olmamasıdır. Edebiyat tarihinde geçmişi anlamamıza yardımcı olmak için bölmek gerekliyse de bunu keyfi ve genellikle de ideolojik odaklı bölümlenmeler yerine edebi türlerdeki değişimleri göz önünde bulundurarak makul kurgular ile yapacak yeni ve farklı bir paradigmaya ihtiyaç olduğu ortadadır.

Arap edebiyatı tarihinde Abbasi sonrası Arap topraklarında hakim olan Moğol, Memlük ve Osmanlı dönemlerinin uzun bir gerileme çağını oluşturduğu Batılı oryantalistler ve onların yerli temsilcileri tarafından aksiyomatik olarak kabul

⁶⁷ Paul Starkey, *Modern Arabic Literature* (Edinburgh: Edinburgh University Press: 1988), 3.

⁶⁸ Karaarslan, “Tarih ve Hafızanın Düşüm Noktası,” 10.

⁶⁹ Nadia al-Baghdadi, “Registers of Arabic History,” *New Literary History* 39, no. 3 (2008), 454.

edilmiştir. Bugün bu görüşe karşı güçlü argümanlar ileri sürülse de genel olarak kabul görmüş karşı bir söylem bulunmamaktadır. Oryantalist paradigma, -her ne kadar oryantalistlerin kendi içlerinden eleştiri almış ve almaya devam ediyor olsa da- Arap dili edebiyatı tarihinde ve Arap ve İslam geçmişine yönelik kitle kültürü referanslarında varsayılan konum olmaya devam etmektedir. Arap edebiyatı tarihinin İslam medeniyeti içinde işgal ettiği konumun kendi iç dinamikleriyle, yalnızca edebiyata mahsus terimlerle, tutarlı, objektif ve sürekliliği olan bir dönemlendirme aracılığıyla yeniden değerlendirilmesi ve bu tarihin yeniden yazılması gerekmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/Reference

- al-Baghdadi, Nadia. "Registers of Arabic History." *New Literary History* 39, no. 3, (2008): 437-461.
- al-Musawi, Muhsin J. *Medieval Islamic Republic of Letters, The: Arabic Knowledge Construction*. France: University of Notre Dam Press, 2015.
- Alkan, Necmettin. "Tarihin Çağlara Ayrılmasında "Üç"lü Sistem ve "Avrupa Merkezci" Tarih Kurgusu." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2, no. 9 (2009): 23-42.
- Aysevener, Kubilay. "Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 41, no. 1 (2001).
- Ayyıldız, Erol. "Mustafa Sâdık Er-Râfiî." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31:353-354. Ankara: TDV, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-sadik-er-rafi> (06.10.2021).
- Blankinship, Khalid. "Islam and World History: Towards a New Periodization." *The American Journal of Islamic Social Studies* 8, no. 3 (1991): 423-452.
- Brugman, Jan. *An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt*. Leiden: The Netherlands, 1984.
- Christensen, Peter. *The Decline of Iranshahr Irrigation and Environment in the Middle East, 500 BC – AD 1500*. Çeviren Steven Sampson, I.B Tauris: London-New York, 2016.

- Cooperson, Michael. "The Abbasid "Golden Age": An Excavation." *el-'Usûru'l-vustâ* 25, no. 1 (2017): 41-65
- Diyâb, Muhammed Bey. *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, c.1, Mısır: Cerîdetü'l-İslam, (t.y.)
- el-'Adl, Hasan Tevfik. *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*. Tahkik Velid Mahmud Hâlis. Amman: Dâru Usâme li'n-neşri ve't-tevzî', 2002.
- er-Râfîf, Mustafa Sâdık. *Târîhu âdâbi'l-Arab*. Kahire: Hindawi, 2013.
- ez-Zeyyât, Ahmed Hasan. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî li'l-medârisi's-sâneviyye ve'l-ulyâ*. Kahire: Dâru nahdat Mısır li't-tab' ve'n-neşr, t.y.,
- Goff, Jacques Le. *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?*. Çeviren Ali Berktaç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Goitein, S. D. "A plea For Periodization of Islamic History." *Journal of The American Oriental Society* 88, no. 2 (1968): 224-28.
- Griffel, Frank. *The Formation of Post-Classical Philosophy in Islam*. New York: Oxford University Press, 2021.
- Hammer-Purgstall, Alfred von. *Literaturgeschichte der Araber von ihrem Beginne bis zu Ende des zwölften Jahrhunderts der Hidschret*. Vienna: K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1850.
- Hourani, Albert. *A Vision of History: Near Eastern and Other Essays*. Beirut, y.y., 1961.
- Hüseyin, Taha. *Müstakbelü's-sekâfe fi Mısır*. Kahire: Hindawi, 2014.
- Kanar, Mehmet. "Geschichte Der Arabischen Litteratur." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 14:35-37. İstanbul: TDV, 1996, <https://islamansiklopedisi.org.tr/geschichte-der-arabischen-litteratur>
- Karaarslan, Faruk. "Tarih ve Hafızanın Düşüm Noktası: Tarihi Dönemselleştirme Sorunu ve Le Goff'un Dönemselleştirme Görüşü." *İnsan ve Toplum* 9, no. 2,1, (2019): 1-29.
- Kilpatrick, Hilary. "Brockelmann, Kahhâla & Co: Reference works on the Arabic literature of early Ottoman Syria." *Middle Eastern Literatures*, (2004): 33-51.
- Macdonald, Duncan B. "Reviewed Work: Geschichte der arabischen Litteratur by Carl Brockelmann." *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 17, no. 3 (1901): 185-189.

- Malhut, Mustafa. “Tarih Yazımında Dönemlendirme Meselesi.” *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, no 26 (2021): 321-350.
- Memûn, Ahmed. “el-Mûsevî fi “Cumhûriyyeti”l-âdâb” : el-irsü’l-‘azîm ve’l-‘ib’ü’s-sakîl.” <https://www.alaraby.co.uk/الإرث-عظيم-22%-الآداب-22%-جمهورية-الموسوي-في-22%> والععبء-ثقیل, Erişim 21.05.2023.
- Mûnis, Hüseyin. “Karl Burukilman.” *el-‘Arabî*. 1970.
- Nicholson, Reynold. *A Literary History of the Arabs*. New York: Scribners, 1907.
- Okay, M. Orhan "Edebiyat Tarihi." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10:403-405. İstanbul TDV, 1994, <https://islamansiklopedisi.org.tr/edebiyat-tarihi> (30.09.2021).
- Piterberg, Gabriel. “The Tropes of Stagnation and Awakening in Nationalist Historical Consciousness: The Egyptian Case.” *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East* içinde, editörler Israel Gershoni and James Jankowski, New York: Columbia University Press, 1997.
- Saliba, George. *A History of Arabic Astronomy: Planetary Theories During the Golden Age of Islam*. New York: New York University, 1994.
- Saliba, George. *Islamic Science and the Making of the European Renaissance*. Cambridge: The MIT Press, 2007.
- Sorokin, Pitirim Alexandrovitch. *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*. Çeviren Mete Tunçay. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1979.
- Spengler, Oswald. *Batının Çöküşü*. Çeviren Giovanni Scognamillo & Nuray Sengelli. İstanbul: Dergah Yayınları 1997.
- Starkey, Paul. *Modern Arabic Literature*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1988.
- Şeyhu, Luis. “Târîhu âdâbi’l-lugati’l-‘Arabiyye nakdü’l-cüz’ü’s-sânî.” *el-Meşrîk*, no.8 (1912): 597-610.
- Üçer, İbrahim Halil (ed.). *İslam Düşünce Atlası: Klasik Dönem*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür 360 Yayınları, 2017.
- Yanç, Mustafa. “Carl Brockelmann Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği.” Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2020.
- Zeydan, Corci. *Târîhu Âdâbi’l-luğa el-‘Arabiyye*. Cairo: el-Hilal, 1911-13.